

Edessa'dan Urfa'ya: Urfa'da Kilise'den Camiye Dönüştürülmüş Yapılar

Evren YILMAZ*
Süreyya EROĞLU**

ÖZET

İ.Ö. 4. yy sonlarında kurulmuş olan Urfa kenti tarih boyunca, pagan inançların, Hıristiyanlığın, Müslümanlığın içlerinde bulunduğu çeşitli din ve inanç biçimlerine ev sahipliği yapmıştır. Günümüzde “evliyalar ve enbiyalar kenti” olarak anılan bu tarihi kent geçmişte de kutsal bir kent olarak görülmüştür. Urfa'daki dinsel mimarinin tarihine baktığımızda kilise olarak yapılmış ve daha sonra camiye çevrilmiş yapıların yanı sıra pagan tapınaktan kiliseye, oradan camiye çevrilmiş yapıları da görmekteyiz. Bunların yanı sıra daha eski bir tapınak ya da kilisenin kalıntıları üzerine inşa edilmiş başka kilise ya da camilere de rastlanmaktadır. Bu çalışma bu bağlamda Urfa kentinin tarihsel evrimini göz önünde tutarak, kentte 18. ve 19. yüzyıllardan bu yana cami olarak kullanılmakta olmakla beraber kilise olarak inşa edilmiş üç yapıya, bugünkü adları ile Circis (Sirkis) Peygamber Cami, Selahaddin Eyyubi Camii ve Fırfırlı Cami'ye odaklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Urfa, Hıristiyanlık, Müslümanlık, azizler, tapınak, kilise, cami*

From Edessa To Urfa: Temples Transformed From Church To Mosque In Urfa

ABSTRACT

City of Urfa, or with its ancient name Edessa had been established at the late 4th century BC. Urfa had become a kind of home, even a cradle for different religions, such as pagan beliefs, christianity and Islam since then. Urfa has always been kind of blessed city, which deserves to be called “city of saints”. When we look at the history of religious architecture in Urfa, we see several buildings which had been transformed from church to the mosque, or originally builded as a pagan temple than first transformed to the church and then to the mosque. It is also possible to run into different churches and mosques which had been erected on the ruins of another pagan temple or another church. In that context the present study aims, while keeping in view the religious and historical evolution of this “blessed” city, to focus on three different examples of religious architecture, which have been serving as mosques since 18th and 19th centuries, however builded as churches. The three mosques, which we will look closely, are Circis (Sirkis) Peygamber Cami, Selahaddin Eyyubi Cami and Fırfırlı Cami.

Keywords: *Urfa, christianity, Islam, saints, temple, church, mosque*

Urfa'nın Dinî ve Siyasî Tarihçesi

Uygurluk tarihi boyunca hem pagan hem de semavi olmak üzere farklı dinlere ev sahipliği yapmış olan Urfa¹ kenti, Fırat nehri ve Habur Çayı'nın buradaki etkisi² dolayısıyla bereketli hilal içerisinde yer alan diğer kentler gibi tarih sahnesinde erken bir

* Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üni., Fen-Edebiyat Fak., Sanat Tarihi Böl., evrenyilmaz@sdu.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üni., Fen-Edebiyat Fak., Sanat Tarihi Böl., sureyyaeroglu@sdu.edu.tr

¹ Grekçe *Edessa*, Süryanice *Orhâi*, Ermenice *Urbay*, Arapça *Al-Rubâ*

² F.İşiltan; “Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış”, *GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu*, 1998 Şanlıurfa, Ankara, 2000, s.58

yerleşim yeri olarak karşımıza çıkar. Farklı toplum ve inançlara³ ev sahipliği yapmış olmasının ürünü olan zengin bir kültürel mirası eski şehrin hemen her yanına yayılmış olan mimari örnekler yoluyla da gözlenebilir.

Urfa kentinin bugünkü yerinde kurulmuş bilinen⁴ ilk kent Helen Kralı Seleukos Nikator'un kurduğunu (M.Ö.303) ve Makedonya'daki başkentini adının verildiği⁵ Edessa'dır.⁶ M.Ö. 139'dan itibaren bu topraklarda kurulan bir şehir krallığı olan "Osroene Krallığı"⁷ adındaki küçük devlet 375 yıl gibi oldukça uzun bir süre varlığını koruduktan sonra Roma İmparatoru Caracalla zamanında bir Roma vilayeti haline gelmiştir.⁸ Krallık hanedanının Arap asıllı olduğu, bunların bölgedeki Pers hâkimiyeti sırasında Mezopotamya'ya sızarak yerli Arami halka üstünlük sağlamış oldukları kabul edilmektedir.⁹ 3-6. yüzyıllar boyunca Roma'ya bağlı kalan Urfa bölgesi, Roma ve İran arasında kısa aralıklarla asırlar boyu süren savaşlara sahne olmuştur. Urfa 540-544 arasında Sasanilerce kuşatılmış ama kent düşmemiş, ancak Sasaniler ve Bizans Devleti arasında devam eden çatışmalar nedeniyle tahribata uğramıştır.¹⁰ Urfa bölgesi 7. yda İslamiyet'in doğumu ve Bizans'ın bu dönemde hızla kan kaybetmesi ile beraber müslüman komutan İyad b.Ganm'ın 639 yılında Urfa'yı ele geçirmesi üzerine, yeni kilise ve manastır inşa etmemek, cizye ödemek¹¹ ve İslamiyet düşmanlarına yardım etmemek şartıyla Urfa halkına eman verilmiştir.¹²

Bu dönemde Urfa, idari açıdan Hıms'a bağlanmakla beraber, Bizans devrinde olduğu gibi Araplar tarafından Diyâr-ı Mudar¹³ olarak anılan bölgenin merkezi yapılmış, 687 yılında Harran ve Samsat ile birlikte vilayet haline getirilmiştir. Sonraki yıllarda önce Harran, daha sonra Rakka, Diyâr-ı Mudar'ın merkezi yapılmış, Urfa siyasi ve dini önemini kaybederek sıradan bir taşra şehrine dönüşmüştür. İslam dünyasının

³ Günümüzde de kutsal sayılan Balıklı Göl'den (diğer adlarıyla Ayn Zeliha ya da Halil ür Rahman) *Anabasis* adlı eserinde söz eden M.Ö. 5.-4. yıllarda yaşamış gezgin Ksenophon, bölgeden geçen çayda yaşayan balıkları yöre halkının kutsal ve dokunulmaz saydığını anlatmaktadır. (akt. Umar, Bilge, *İlkeçağ'da Türkiye Halkı*, İnkılâp Yayınevi, 1999, s: 367) Urfa kentinin antik pagan inanç biçimi konusunda detaylı bilgi için bkz. Drijvers, H.J.W., *Cults and Beliefs in Edessa*, Brill Archive, 1980, s: 9-175

⁴ Bununla beraber bu bölgenin M.Ö. 26. yddan itibaren yerleşim yeri olduğu bilinmektedir. Ancak Urfa'nın üzerinde bulunduğu toprakların ayrı bir kent olup olmadığı ya da adının ne olduğu henüz bilinmemektedir. Bölgede yürütülen kazılarda Akkad'lara (M.Ö.23.yy) ait parçalar bulunmuştur. M.Ö. 14.yyda Mitanniler'e geçmiş olan bölge, M.Ö. 7.yyda Asur, 6. yda Keldani egemenliğine girer. M.Ö. 6.yy sonlarında ve 5. yy başlarında egemenlik sürmüş olan Pers kralı 1. Dara'nın kenti Babilonya Satraplığı'na dâhil etmesinden yaklaşık iki yüzyıl sonra kent Makedonyalılar'a geçecektir. (http://www.sanliurfa.gov.tr/default_B0.aspx?content=210, (alındığı tarih 2/8/2011) Bölge çok eski tarihlerde dahi bir tapınım merkezidir. Örneğin Harran'da bulunan tanrı Sin'e adanmış antik tapınağın 7.yy sonlarında Medler tarafından tahrip edildiği bilinmektedir.

⁵ J.Segal; *Edessa (Urfa) Kutsanmış Şehir*, (çev. A.Arslan), İstanbul, 2002, s.35

⁶ Harald Hauptmann,; "Urfa-Urbay-Edessa" *Uygurluklar Kapısı Urfa*, İstanbul, 2002, s.25

⁷ Süryani tarihçilere göre Osrhoéne krallığının kuruluş tarihi M.Ö.132-131'dir. J.Segal; *a.g.e.*, s, 47

⁸ Edessa sikkeleri 214-235 yılları arasında Caracalla, Macrinus, Elagabalus ve Alexander Severus'un hâkimiyetleri döneminde şehrin bir Roma kolonisi olduğunu gösterir.

⁹ F. İşıltan; *a.g.m.*,1998,s.60

¹⁰ I.Demirkent; "Ortaçağ'da Urfa", *Uygurluklar Kapısı Urfa*, İstanbul, 2002, s.49

¹¹ Ruha ahidnamesine göre: "Urfa erkekleri şahıs başına bir dinar ve iki mudd (812,5 gr) buğday ödemekle mükelleftir."F.İşıltan; *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul, 1960, s. 94

¹² I.Demirkent; *a.g.e.*, s.49

¹³ Ortaçağ'da Mezopotamya'nın kuzeybatısında, Fırat nehriyle onun kolları olan Belih ve Habur çaylarının suladıkları bölgenin adı; VII. yüzyılda "Mudar" adlı Arap boyu bu bölgeye yerleştiğinden bu isimle anılır. Merkezi Rakka, başlıca kentleri Urfa, Harran ve Suruç'tur.

hâkimiyeti Abbasîlere geçtikten sonra, Halife Harun Er-Reşid'in ölümünün ardından Diyar-ı Mudar büyük olaylara sahne olmuştur.¹⁴ Bizans orduları 942-43 yılında Meyyâfârikin (Silvan), Âmid (Diyarbakır), Dârâ, Resulâyn ve Nisibis (Nusaybin)'i aldıktan sonra Urfa'yı kuşatmıştır. Kent halkının kuşatmadan kurtulmak amacıyla Bizans komutanına teslim ettiği kutsal emanetlerden Mandylion¹⁵ 15 Ağustos 944 günü büyük bir törenle Ayasofya Kilisesi'ne götürülmüştür.¹⁶

1045 civarında kısa süreliğine Selçuklular'ın eline geçmiş olan kentin 1059'da Bizans yönetiminde olduğu görülmektedir.¹⁷ 1071 Malazgirt zaferinden sonra yapılan anlaşmada Urfa, Alparslan'a verilecek şehirler arasında sayılır. VII. M. Dukas (1070-1078) IV. R. Diogenes'in yerine tahta geçtiğinde bu anlaşmaya uyulmaz ve şehir Bizans'ta kalır.¹⁸ Şehir 1087'de Sultan Melikşah döneminde Türk hâkimiyetine geçse de, iki yıl sonra Ermeni Thoros yönetimi ele alır ve kentin bağımsızlığını sağlamak için kalenin surlarını onararak yirmi beş kule daha ekler. Thoros'un davetiyle Urfa'ya gelen Haçlılar 1098-1144 yılları arasında Urfa'da ilk Haçlı Kontluğu'nu kurmuş, bu durum Musul Atabek'i İmadettin Zengi'nin 1144'te Urfa'yı yeniden Türk-İslam dünyasına dâhil etmesiyle sona ermiştir.¹⁹ Urfa'nın bir Türk yurdu haline gelmesinden önceki son fetih girişimi Zengi'nin ölümü üzerine, Fırat'ın batısındaki bölgeyi hala elinde bulunduran Haçlı Kontu II. Joscelin'den gelir, kontun bu girişimi Zengi'nin oğlu Nureddin Mahmud tarafından durdurulmuştur.(1146)²⁰

Selahaddin Eyyubi'nin 1182'de Urfa'yı almasının ardından, Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubâd, Eyyubi hükümdarı Melik Kâmil idaresindeki Urfa'yı fethettikten sonra halktan pek çok kişiyi esir alıp, Urfa kalesini yıkmıştır(1235).²¹ Köseadağ Savaşı'nda (1244) Selçukluları yenen Moğollar, Urfa ve çevresini tahrip etmişlerdir.²² XV. yüzyılda Akkoyunlu idaresinde bulunan kent 1517 yılında Osmanlı Birliklerinin Mardin Kalesi'ni almasının ardından Osmanlı idaresine girmiştir.²³ Urfa, Osmanlı idaresinde önce Diyarbekir eyaletine, daha sonra Rakka eyaletine bağlanmış (1587), 1878'den itibaren Halep vilayetinin sancakları arasında yer almış²⁴, XX. yüzyılın başında ise Urfa sancağı Halep'ten ayrılarak müstakil bir sancak haline getirilmiştir. I.D. Savaşı sonrasında 1919 Mart'ında İngilizlerce işgal edilen sekiz ay sonra da Fransızlar'ın eline geçen Urfa'yı, 9 Nisan 1920 tarihinde bağımsızlık için ayaklanan Urfalılar düşman işgalinden kurtarmışlardır.

¹⁴ H.D.Yıldız; "Abbasiler Devrinde Urfa ve Çevresi", *GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu*, 1998 Şanlıurfa, Ankara, 2000, s.79

¹⁵ Üzerinde İsa'nın tasviri olduğuna inanılan mendildir.

¹⁶ G.Ostrogorsky; *Bizans Devleti Tarihi*, İstanbul, s.259

¹⁷ E.Honigmann"Urfa", *İ.A.*, C.13, İstanbul, 1986, s.137

¹⁸ Demirkent; *a.g.e.*, s.56

¹⁹ Segal, 1145 yılında Edessa'daki Hristiyan topluluğunun huzur içinde olduğunu ve zenginliğini koruduğunu yazmaktadır. J.Segal; *a.g.e.*, s, 87

²⁰ Demirkent; *a.g.e.*, s.89

²¹ R.Şeşen; *Salahaddin Devrinde Eyyubi Devleti (H.596-598-M. 1174-1193)*, İstanbul 1983,s.47

²² Demirkent, *a.g.e.*, s. 64

²³ İ.Şahin; "XVI-XVII. Yüzyıllarda Urfa'nın Demokratik ve Sosyal Durumuna Dair", *GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu*, 1998 Şanlıurfa, Ankara, 2000, s.90

²⁴ İ.Şahin; "Osmanlı Klasik Dönemi Urfa'sı", *Uygurluklar Kapısı Urfa*, İstanbul, 2002, s.69

Hıristiyanlığın Anadolu'daki İlk Kalesi Olarak Urfa

Urfa ya da o dönemlerdeki bilinen ismiyle Edessa, sadece müslümanların gözünde bir “enbiya ve evliya” şehri değildir; ilk yerleşimlerden itibaren (bkz. dipnot 3) pagan halkların, Hıristiyanlık öncesi semavi dinlerin²⁵ ve İsa'dan sonraki ilk bin yıl içinde yaşayan çeşitli mezheplere mensup Hıristiyanların gözünde dinsel bakımdan çok büyük önem arz eden bir şehir olmuştur.²⁶

Hıristiyanlığın kabulünden önce bölge halkı çoğunlukla Astral-teolojik temelli bir külte dayanan pagan inanışları paylaşıyorlardı²⁷. Edessa'da M.S. 201 yılında meydana gelen su baskınına ilişkin olarak kaydedilmiş olan “sular ... ayrıca Hıristiyanların kilisesinin sabın kısmına da zarar verdi.”²⁸ ifadesinden, 3. yyda burada en az bir Hıristiyan kilisesinin var olduğunu öğreniyoruz. Bir yüzyıl sonra Hıristiyanlık şehirde hâkim din olmuş, Edessa'nın Hıristiyanlığı kabul edişinin hikâyesi tüm Hıristiyan dünyasında ün kazanmıştır. Edessa resmi din olarak Hıristiyanlığı kabul eden ilk krallık olarak²⁹ alkışlanmıştır.³⁰ Efsaneye göre çaresiz bir hastalığa yakalanan V. Abgar³¹ (krallığı M.Ö.4-M.S. 7 ve M.S. 13-50) mucizelerini işittiği İsa'ya bir ulak yollamış, gelip kendisini iyileştirmesi için davet etmiştir.³² İsa bunun yerine Abgar' a bir mektup yollayarak kendisini iyileştirmek için bir öğrencisini yollayacağını bildirmiştir.³³ Edessa'ya gelen Mor Addai (Edessalı Taddeus³⁴) yetmişlerden biriydi ve Aziz Tomas tarafından görevlendirilmişti³⁵. Abgar ile İsa'nın birbirlerine yazdıkları mektuplar³⁶ yüzyıllar boyunca uğur getirici, koruyucu kutsal eşya (*palladium*) olarak önem kazanmıştır.³⁷ Zamanla bu mektuplara çeşitli eklentiler yapılmıştır. Bunlardan en eskisi

²⁵ Hazreti İbrahim'in bu topraklarda yaşadığı, yine Eyüp peygamberin şeytana karşı sınavını bu topraklarda verdiği söylenir.

²⁶ D. Bayladı kentten “dinlerin harman olduğu toprak” diyerek söz etmektedir. Bayladı, D. *Dinler Karşığında Anadolu*, Say Yayınları, İstanbul, 1998, s. 139

²⁷ Bölgenin antik çağ tarihçesi ve inanışları konusunda detaylı bilgi için bkz. Lloyd, Seton, *Türkiye'nin Tarihi*, Tübitak yayınları, 1997; Umar, *a.g.e.*; Hauptmann, *a.g.e.*, çeşitli yerlerde, Bayladı, D. *a.g.e.*, s. 141-149

²⁸ J.Segal; *a.g.e.*, s,101

²⁹ Umar, Edessa halkının Anadolu'da Hıristiyanlığa ilk bağlanan halk olduğunu, bununla beraber onlarla hiç geçinemeyen Karrhai (Harran) halkının Emeviler'in egemenliğine dek çok tanrılı inanca bağlı kaldıklarını aktarmaktadır. Umar, *a.g.e.*, s: 616

³⁰ J.Segal; *a.g.e.*, s,101

³¹ Söylencelerde Hıristiyanlığı kabul eden kral olarak V.Abgar'ın adının geçmesine karşın kronik yazarlarına göre Hıristiyanlığı kabul eden M.S. 177-212 yılları arasında krallık yapmış olan IX. Abgar'dır.

³² “Edessa” The Catholic Ency., c:5, R. Appleton Comp. <http://www.newadvent.org/cathen/05282a.htm>, (alındığı tarih 5/8/2011)

³³ E.R.Hayes; *Urfa Akademisi*, İstanbul 2002, s,34

³⁴ Yeni Ahit'te İsa'nın takipçilerinden olan Taddeus'tan Matta 10:3, Markus 3:18'de söz edilir.

³⁵ Doğu Hıristiyanlık tradisyonlarına göre Edessalı Taddeus Edessa'da doğmuş bir musevidir. Kudüs'u ziyaret sırasında Vaftizci Yahya'nın Ürdün Nehri'nde gerçekleştirdiği vaftiz törenlerinden birine rastlar, Kudüs'te kalır ve yetmişlerden biri olur ve Aziz Addai adı ile anılmaya başlar. Doğu Ortodoksluğu kaynaklarına göre Taddeus, 12 havariden biri olan Aziz Tomas tarafından Abgar'ı iyileştirmesi için görevlendirilmiştir. Eisenman, Robert, "Thaddeus, Judas Thomas and the conversion of the Osrhoens" *James the Brother of Jesus: The key to Unlocking the Secrets of Early Christianity and the Dead Sea Scrolls*, 1997 Viking Penguin. s 189

³⁶ Bu öyküye ve Hz. İsa ile Abgar arasındaki yazışmalardan söz edildiğine ilk defa Kayseryalı Eusebius'un (M.S. 4.yy) metinlerinde rastlanmaktadır.

³⁷ F.İşiltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul, 1960, s.18

İsa'nın mektubuna eklenen "... *senin şehrin mutlu olacak ve hiçbir düşman onun efendisi olamayacaktır*"³⁸ cümlesidir. Zamanla Abgar'ın Kudüs'e ulak olarak yolladığı, aynı zamanda ressam olan Hannan'ın yaptığı hayali portre, sonraları tamamen İsa'nın eseri olarak düşünülür. Bu dönemde portre artık İsa'nın yüzünü sildiği mendile bıraktığı iz olarak anılmaktadır. İlk kez 569 yılında ortaya çıkmış olması muhtemel olan bir cümlede söylendiği gibi "... *ölümlü ellerin eseri*" değil, ilahidir.³⁹ Daha önce belirttiğimiz gibi İsa'nın portresi özgün değildir, 494 yılında Papa Gelasius yayınladığı kararnameyle onun sahte olduğunu resmen ilan etmiştir.⁴⁰

8. yüzyıla gelindiğinde İsa'nın portresi özellikle Bizans'ta yaygın bir ün kazanmıştır. 836 yılında "*ölümlü ellerin değmediği*" ve müminler için mucizeler yaratan resim ve heykellerin bir listesi yapılmış, bu listenin başında Edessa'daki İsa portresi yer almıştır.⁴¹ 10. yüzyılda Bizans başkentine, oradan da 1204 Latin işgalinde Avrupa'ya kutsal emanet- rölük olarak taşınan⁴² ve "*mandylion*"⁴³ adı ile tanınan "İsa portresi"nden 17. yüzyılda Urfa' ya gelen Evliya Çelebi'de hûşu içinde bahseder.

.. şehir-i Urfa içre Halilü'r rahmân âsitanesi kurbunda Çanlı Kenise derler binâ-yı kadim bir musanna deyr-i azimdir. Hazret-i Mesih mübârek vech-i şeriflerin sildiği makrama andadır kim ol deyrin hazînesinde gâyet mahfûzdur. (...) Hâkir İncil'lerine ve Hazret-i İsa hakkına yemîn edüp kimesneye ol makramayı ahvâlin keşf-i râz etmeyeyim deyü ta'ahhüd eylediğimde hakîri bir muzlim gâra götürüp taşrada huddamlarım kalup ol gâr içre on iki cevâhir kandil çerâğan olup bir dollâbdan bir sanduka ve ol sandukadan bir cevâhirli kutu çıkardılar....

şeklindeki anlatımının devamında Çelebi, *mandylion*un Mekke hurma liflerinden dokunmuş kumaşındaki yüzün Hazreti İsa'nın yüzü olduğunu şu şekilde belirtir.

... hele bu hakirin şübhesi kalmadı kim eşkâl-i te'sîr-i Hazret-i İsa'dır. İm'ân-nazar ile bu eşkâle dikkat-ı tâmm edüp nazar etdim, ammâ ilme'l-yakîn ve hakka'l- yakîn hâsıl etdim ki hemân bu makramadaki eşkâl-i mehib sûret-i Hazret-i İsa'dır. (...) Teberrüken bu hakir sağ elimle makramayı mesh edüp yüzüme sürüp bu makrama güne temâşâ etdim. Ve's-selâm.⁴⁴

İsa'nın portresi ile ilgili Bizans dönemine ait bilinen ilk örnekler, bu rölükün İstanbul'a götürüldüğü 944 yılından sonraya aittir.⁴⁵ Urfa da yaygın olan ise inanışa göre ise, mendil Ulu Camii'nin içinde halen var olan bir kuyuya atılmıştır, bu sebeple kuyunun suyunun şifalı olduğuna inanılmaktadır.⁴⁶

³⁸ J.Segal; *a.g.e.*, s,115

³⁹ J.Segal; *a.g.e.*, s,118

⁴⁰ Hayes, *a.g.e.*, 45

⁴¹ J.Segal, *a.g.e.*, s, 277

⁴² Z.Mercangöz; "Şanlıurfa'nın Hıristiyan Geçmişinin Günümüz İnanç Turizmindeki Yeri, "GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu, 1998 Şanlıurfa, Ankara, 2000 s.224-225

⁴³ Birçok bilim adamı Arapça mendil kelimesinden türediğini öne sürerken, bir kısmı da Yunanca kelime *mantilion* olduğu ve Aramice "mantila" ile geç Yunanca "mandylé" nin bu kelimedenden türediğini öne sürer.

⁴⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s, 95

⁴⁵ Z.Mercangöz, *a.g.e.*, s.225

⁴⁶ Benzer bir inanış Hz. Eyüp'ün şeytanın ona musallat ettiği çibanlardan, bugün Eyüp Makamı denilen yerde bulunan kutsal bir kuyunun suyu sayesinde kurtulduğu yönündedir. İsa'nın gönderdiği kutsal mendilin elçiler tarafından getirilirken bu kuyuya düşürüldüğü efsanesi de bölge halkı arasında söylenen efsanelerdendir. Bayladı, D. *a.g.e.* s: 149

III. yüzyılda Hıristiyanlığın ilk merkezlerinden biri olan Urfa daha Hıristiyanlığın ilk devirlerinden itibaren bütün mezhep kavgalarının içinde yer almıştır. Hıristiyanlığın bilinen ilk azizleri arasında sayılan, Süryani Afrem ya da Mor Afrem⁴⁷ adıyla da anılan Ephraem⁴⁸, Nusaybin İranlılarca alınınca (363) Edessa'ya gelmiş, burada keşiş hayatı yaşamış ve 378'de ölmüştür.⁴⁹ Roma İmparatoru Iovianus'un 363'de Urfa ve Antakya'da kilise büyükleri ile yaptığı toplantıların ardından Hıristiyanlığı benimsemesi Roma'da pagan inancın diriltirme çabalarının da sonu olmuştur. İlk kurulan piskoposluklardan biri olan Edessa'da 4.yy sonlarına doğru Ortodokslar çoğunlukta olmalarına rağmen, 408-450 yıllarına gelindiğinde Nesturilğin⁵⁰ egemen olduğu görülmektedir. Arapların fethiyle ile batıdan kopan Urfa, Hıristiyan dünyasının bölgedeki kalesi olma işlevini kaybeder.

URFA'DA KİLİSEDEN CAMİYE DÖNÜŞTÜRÜLEN YAPILAR

Bu çalışmanın ana konusunu oluşturan ve günümüzde cami olarak kullanılan eski kilise yapıları Osmanlı İmparatorluğu döneminde inşa edilmişlerdir. Camiye çevrilen üç yapıdan biri dışındaki diğer iki yapıyı kitabeleri olmadığı için üslup özellikleri açısından değerlendirerek 18. ya da 19. yüzyılda yapılmış olduğunu kabul etmekteyiz. Yapılar, günümüze yakın zamanda camiye dönüştürülmüştür.

Circis (Sirkis) Peygamber Cami

Urfa müftülüğünün bitişiğinde bulunan caminin yerinde V. yüzyılda Piskopos Hiba tarafından yaptırılan yapı, önceleri "Aziz Sergius Kilisesi"⁵¹ daha sonra "Aziz

⁴⁷ Bugün Midyat'ın Bardakçı Köyü'nde bulunan Mor Afrem Kilisesi'nden geriye kalanların ortada bir ana nef, yanlarda birer mihraplı iki yan nefin kalıntıları olmasından dolayı kilisenin farklı dönemlerde tadilat geçirdiğini düşünülmektedir.

⁴⁸ Cureton ve Wright Urfa'da erken dönem Hıristiyanlığı inceledikleri ve Süryani belgelerinden parçalarla destekledikleri kitaplarında bölgede Hıristiyanlığın öncülerinden Afrem'in ruhani öncüsü olarak Nusaybinli Yakup'tan söz etmektedirler. Cureton, W., Wright W., *Ancient Syriac Documents Relative to the Earliest Establishment of Christianity in Edessa and the Neighbouring Countries*, 1864

⁴⁹ Umar, *a.g.e.*, s: 620

⁵⁰ Nesturiler: İstanbul patriği Nestorius'a (patrikliği 428-431) atfen. Esas yaşama alanları Büyük Zab ırmağının orta kısmı boyundaki alanda yaşayan Hıristiyan aşiretlerdir (Doğu Anadolu, Musul, Urmiye - şimdiki İran Azerbaycan'ın batı kısmı.) En etkili oldukları dönem Sasaniler zamanıdır. İran yüksek yaylalarında halk arasında hızla yayılan Nesturilik giderek önem kazanmıştır. Bu bölgede Nesturiler'in en eski kiliseleri IV-V.yüzyıldan kalmaz. Cilo'da Mar Zaya, Yil'da Mar Bişu, Koçanis'de Mar Saba, Aramar'da Mar Memo bunlardan bazılarıdır. Bu dönemde Hıristiyanlık Arabistan'ın doğusunda kalan İran nüfuz bölgesine Nesturilik olarak girdi. Doğu Arabistan'da altı Nesturî piskoposluğu olduğu bilinmektedir, konsil vesikalarına göre ilk kurulumu Oman'dır. 1883'e gelindiğinde bu coğrafya da yaklaşık on beş Nesturi aile tespit edilebilmiş, 1905 sonrasındaki tespitlerde ise ancak 2-3 aile kaldığı görülmüştür.

⁵¹ Midyat'ta Anıtlı köyü kuzeyinde Süryani azizleri Mor Serkis ve Bakos adına 8. yyda inşasına başlandığı düşünülen bir manastır vardır. Antakya kökenli bir Süryani olmakla beraber 7. yy sonlarında papalık yapmış olan bir Aziz Sergius'un varlığı bilinmesine karşın Urfa ve Midyat'taki kiliselere ismini vermiş olan aziz, 363 yılında öldüğü düşünülen asker bir aziz olan Mor Serkis'tir. (*Saint Sarkis the Warrior*) Bugün Midyat'ın Anıtlı köyünde yer alan manastırdan başka Suriye'nin Rakka ili sınırları içerisinde bulunan antik Rusafe kentinde de bir Sergius (Serkis) Kilisesi'nin kalıntıları bulunur. İnanışa göre Roma askeri olan iki azizin gizlice Hıristiyanlığa geçtiği anlaşılmış ve Bakos işkence altındayken Sergius ise başı vurularak şehit edilmişlerdir. Woods, David *The Emperor Julian and the Passion of Sergius and Bacchus*", *Journal of Early Christian Studies*, no: 5 (1997), s: 335-367

Ş'em'un⁵² Kilisesi" olarak adlandırılmıştır.⁵³ Kilise, surların dışında bulunması nedeniyle Edessa'yı yapılan hücumlarda şehri ele geçiremeyen düşmanların hedefi olmuştur. İranlılar 503 ve 580'de gerçekleştirdikleri kuşatmaların ikisinde de şehri alamayınca kiliseyi yakmışlardır.⁵⁴

1071 yılındaki Selçuklu akınları sırasında kilise yeniden zarar görmüştür.⁵⁵ Aziz Sergius- Aziz Şem'un Kilisesi yıkılınca yerine bugün cami olarak kullanılan Şehit Aziz Circis adında bir kilise inşa edilir. Prof. Segal tarafından 1971 yılında bulunarak Şanlıurfa Müzesi'ne getirilen Süryanice bir kitabede şunlar yazılıdır:

Yakubi Patriği Aziz İgnatius, 1896 (m.1558) yılında Allah'ın izniyle oraya geldi. O, Petrus ve Paulus'un 29 Hazirandaki büyük yortusunda bu Aziz Circis Kilisesi'nde taşın ve kutsanmış yağın ithafıyla vaftizi yeniledi. Saf kutsanmış yağın takdis merasimi esnasında bir mucize meydana geldi. Su sarnıcındaki (su) kilisenin avlusundaki vaftiz kurnasına sıçradı. Bu harika(olay) bütün insanlar ve Hıristiyanlar tarafından görüldüğünde (onlar) sevindiler ve bağırarak "Elhemdülillah" dediler"⁵⁶

Cami hariminin doğu kesiminde yer alan payelerin güneyde olanında Süryânice, kuzeyde olanında ise Arapça birer kitabe mevcuttur. İkisi de aynı tarihte yazılmış olan bu kitabelerden Süryânice olanında şöyle denilmektedir:

Bu Şehit Aziz Circis Kilisesi, 2156 Yunan yılında (m.1844) Antakya Piskoposluğu'nun Patriği Elias II. Aryana adındaki Aziz İgnatius'un günlerinde ve Urfa Piskoposluğu'nda oturan Kudüslü Abraham'ın günlerinde M'nin ilgisiyle Merhum Hacı Monufar'ın oğlu A...tho ve dindar Süryâni halkın katılımıyla yapılmıştır. Allah onların ecirlerini adil ve sadıklarla kabul etsin, amen ve amin..

Kuzeydeki payede yer alan Arapça kitabede ise;

Bu kilise, zamanın sultanlarının sultanı, İslâm dininin yardımcısı, Sultan ve Hakan Abdülmecid Han'ın iradesiyle- Allah onun mülkünü sürekli etsin-; himmet sahibi Müşir-i Ekrem Salih Vechi Paşa zamanında- Allah onun dostluğunu devam ettirsin- ve kaymakam dairesinin vekili Bahri Paşa'nın kaymakamlığı zamanında- Allah onun ikbalini arttırsın- ve Çerkez Hüseyin Ağa'nın memuriyetiyle- Allah onun kadrini arttırsın- 1260 yılı Recep ayında (Temmuz 1844) tamamlanmıştır."⁵⁷

Harime giriş kapısı yanındaki mermer kitabede, bu kilisenin 1965 yılında, Çarhoğlu Muhammed tarafından camiye çevrildiği yazılıdır.⁵⁸ Üç tarafı revaklı bir avludan girilen yapının kuzey cephesine, camiye çevrildiği sırada üç bölümlü, üzeri çapraz tonozla örtülü bir son cemaat yeri yapılmış, kuzeybatı köşesine ise minare eklenmiştir İlk yapıldığı dönemler önü açık olan son cemaat yeri son yıllarda alüminyum doğrama ile kapatılmıştır.

⁵² Burada sözü edilen Aziz Ş'em'un'un, 7. yyda yaşamış olan ve batılı literatürde Simon of Edessa adıyla bilinen aziz olması muhtemeldir. Mardin Nusaybin'de Yemişli Köyü sınırları içerisinde Mor Ş'em'un adı ile anılan bir ortaçağ kilisesinin kalıntıları bulunmaktadır. Ayrıca Şırnak'ın İdil ilçesinde yine bu isimle anılan bir kilise bir dönem cezaevi olarak kullanılmıştır. Midyat'ta bulunan ünlü Mor Gabriel Manastır'ını Mor Ş'em'un ve Mor Şamuel isimli iki azizin kurduğu söylenir. Taddeus (Mor Addai) ile birlikte yola çıkmış ve İsa'nın öğretisini yaymak için Partiya'ya (İran) gitmiş olan Aziz Simon'un söz konusu azizle bir ilgisi yoktur.

⁵³ J.Segal; *a.g.e.* s.240

⁵⁴ J.Segal, *a.g.e.* s, 240 (204 numaralı dipnot)

⁵⁵ J.Segal, *a.g.e.* s, 283

⁵⁶ C.Kürkçüoğlu; *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, s 79

⁵⁷ M.Karakaş; *Şanlıurfa Kitabeleri*, Şanlıurfa, 1986, s.83

⁵⁸ C.Kürkçüoğlu; *Şanlıurfa Uygarlığın ...*, s,79

Doğu-batı doğrultusunda düzenlenmiş iç mekân, sekizgen gövdeli üçer paye ile üç nef ayrılmıştır. Bu payelerden doğuda üzerinde kitabe olan ikisinin alt kısmı dikdörtgen biçimindedir. Her nef, apsis doğrultusunda dörder çapraz tonozla örtülüdür. Doğu duvarında olması gereken apsis ya da apsisler muhtemelen onarım ya da eklemeler sırasında ortadan kaldırılmıştır.⁵⁹

Yapının batısında altı payenin taşıdığı üçer çapraz tonozla örtülü çift narteks yer alır. Günümüzde iç narteksin üzeri caminin güneybatı ve kuzeybatısında bulunan merdivenlerle çıkılan kadınlar mahfili (*gynakion*) yer almaktadır.

Yapının güney nef duvarına 1965 yılında camiye çevrilirken mihrap ve duvar içinden çıkılan balkon şeklinde bir minber eklenmiştir. Mihrap ve minber yöresel taş işçiliğini yansıtmaması bakımından önemlidir.

Selahaddin Eyyubi Camii [Aziz Ionnes Prodromos (Vaftizci Yahya)- Addai Kilisesi⁶⁰]

457 yılında piskopos Hiba öldüğünde onun yerine geçen Piskopos Nona'nın manastırlar, kuleler ve köprüler yaptırdığı söylenir, ama en önemli anıtı Vaftizci Yahya Kilisesi'dir.⁶¹ Kilise kırmızı mermerden yapılmış 32 sütunuyla ünlüdür.⁶² Mar Yeşua 494-507 yılları arasındaki olayları anlattığı Vekaynamesinde aşağıda alıntılanmış sözleri ile kilisenin bir çeşit mahkeme salonu gibi de kullanıldığına işaret etmektedir.⁶³

...Vali Alexander her Cuma Aziz Yuhannes Babtist ve Havari Aziz Addai kiliselerinde oturur, haklı davaları hiç bir ücret almadan hallederdi. Ve böylece mazlumlar zalimlere, iftiraya uğrayanlar iftiracılarına karşı cesaret kazandılar ve davalarını Alexander'a getirip hallettirdiler.

Edessalı Mateos'a göre Haçlı seferleri sırasında halkın ileri gelenleri ne yapacaklarına karar vermek için Aziz Yahya Kilisesi'nde toplanmışlardır.⁶⁴ Beşinci yüzyıldan sonra Edessa'yı Hıristiyanlığa kazandırmış olan Addai ve Abgar'ın rölikleri, gömülmüş oldukları süslü kraliyet mezarından alınarak Vaftizci Yahya Kilisesi'ne yerleştirilir. Bu rölikler altınla kaplı gümüş bir tabut içinde mezara konmuştur.⁶⁵ Yapı, Zengi döneminde yün deposu olarak kullanılmış, 1183 yılında bir lambadan çıkan ve söndürülmeyen bir yangında yanmıştır.⁶⁶

Günümüzde cami olarak kullanılan mevcut yapının, 18. yüzyıl başlarında Vaftizci Yahya Kilisesi üzerine yapıldığı tahmin edilmektedir.⁶⁷ Uzun süre Ermeni Kilisesi olarak kullanılan, kitabesi olmayan yapı 19. yüzyıl başlarında onarım görmüş, batı cephesinde değişiklikler yapılmıştır.⁶⁸ Uzun yıllar boş kalan yapı bir süre de elektrik santrali olarak kullanılmış, bu kullanım sonucu harap hale gelmiştir. Yapının kuzey cephesindeki balkonda bulunan Osmanlıca kitabeden, bu tarihi yapının "Sanatlar Ocağı" olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır. 1994 yılında yapılan

⁵⁹ Z.Mercangöz; *a.g.e.* s.222

⁶⁰ bkz. dipnot 35

⁶¹ J.Segal; *a.g.e.* s. 240

⁶² J.Segal; *a.g.e.* s. 240

⁶³ Mar Yeşua; *Vekaa'yi name*, 506-7, İstanbul, 1958, s.17

⁶⁴ Segal, *a.g.e.*, s, 296

⁶⁵ J.Segal; *a.g.e.* s. 301

⁶⁶ J.Segal; *a.g.e.* s. 322

⁶⁷ J.Segal; *a.g.e.* s. 314, 148 numaralı dipnot.

⁶⁸ C.Kürkçüoğlu; *Şanlıurfa Uygurhğin Doğduğu Şehir*, ŞURKAV Yayını, Ankara, 2002, s.74

restorasyonla camiye çevrilen yapının “Sanatlar Ocağı” olarak kullanıldığını belirten Osmanlıca kitabesi kazınarak silinmiştir.⁶⁹ Mevlid-i Halil camiini onarma ve güzelleştirme derneği tarafından restorasyonu yaptırılan yapının pencerelerinin demir korkulukları, halı altı sunta döşemesi, halılar ve elektrik tesisatı yenilenmiş, güneydeki kible duvarına kesme taştan Urfa taş işçiliğini yansıtan bir mihrap ve minber yapılmıştır. Kapı ve pencere doğramaları yenilenmiş, elektrik tesisatı gizlenmiştir.⁷⁰

Yapının en çok batı cephesi değişikliğe uğramıştır. 1910 yılında çekilen resimdeki yapıyla günümüzdeki yapının hayli farklı olduğu görülmektedir. Dış narteks, yanlarda payelere, ortada iki sütuna oturan çapraz tonozlarla örtülü, yedi gözlü revak şeklindedir. Ortadaki kapının üzerine konsolların taşıdığı bir balkon eklenmiştir. Dış narteksin tekrarı biçiminde olan iç narteks doğu tarafında altı sütuna oturmaktadır.⁷¹ İki katlı nartekslerin üzeri muhtemelen orijinalinde de kadınlar mahfili olarak kullanılıyordu. Naosun kuzeyinde bulunan konsol kalıntıları, iç narteks üzerindeki kadınlar mahfilinin kuzey yan nef boyunca da devam ettiğini göstermektedir.⁷² Buradan yola çıkarak bu galeri katının güney yan duvar üzerinde de devam ettiğini söylemek mümkünse de güney duvarda yapılan onarımlar sonucu bunu kanıtlayacak herhangi bir iz günümüze gelmemiştir. Uçlarında birer haç bulunan yonca dilimli silmeler içindeki oval küçük pencereler genişletilmiş, üç tane olan pencere sayısı altıya çıkarılmıştır. Tam ortadaki pencerenin üzerine üçgen alınlıklı enine dikdörtgen küçük bir pencere daha açılmıştır. 1926 yılındaki yol yapımı sırasında kilisenin mezarlığı ortadan kalkmıştır. Eskiden mezarlık olan yerden şimdi ana yol geçmektedir.

Yapının güney cephesinde üç tane üst seviyede mazgal pencere, üç tane de alt seviyede boyuna dikdörtgen büyük pencere yer alır. Doğu cephesinde ise ortadaki ana apsise ait bir mazgal pencere ve yan neflerin apsilerine ait birer dikdörtgen pencere bulunmaktadır.

Yapıya hem batı hem de kuzey cephede yer alan ana kapılar ve iç narteksin iki yanındaki küçük kapılar aracılığıyla giriş sağlanır. Yapının kuzey cephesindeki üçlü hafifletme kemerlerinden ortadakinin içinde bulunan ana giriş kapısı, basık sivri kemer içine yerleştirilen, üç sıra kalın profilli silme ile oluşturulmuş kaş kemerli bir düzen içine alınmıştır. Kapının doğu ve batısındaki kemerlerin içinde birer boyuna dikdörtgen pencere yer alır. Kapının tam üzerinde yukarı seviyede üç tane mazgal pencere, giriş kapısının ikisi doğu tarafında biri batı tarafında olmak üzere basık sivri kemer içinde üç tane boyuna dikdörtgen büyük pencere bulunmaktadır.

Doğu- batı yönünde apsise dik üç nefli bazilikal plandaki yapıda, nefler dörder sütunla birbirinden ayrılır. Orta nef yan neflerden geniş ve yüksektir. Nefler içten beşik tonoz, dıştan ise düz damlıdır. Yapıda malzeme olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. 1910 yılına ait bir resimde yapının dıştan çatıyla kaplı olduğu görülmektedir. Orta apsis ve yan apsiler yarım kubbeye örtülüdür. İçten istiridye formunda dilimli yarım kubbeye örtülü olan orta apsis, yan apsislere beşik tonozlu koridorlarla bağlanmıştır. Yapı camiye çevrilirken orta apsisin sağ apsisle bağlantısını sağlayan koridor örülerek kapatılmıştır. Apsislerde bulunan kuzey ve batı duvarlarında

⁶⁹ C.Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Camileri*, ŞURKAV Yayını, Ankara, 1990, s.31

⁷⁰ C.Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa'da Canlanan Tarih (1990-1995)*, ŞURKAV Yayını, Ankara, 1995, s.51

⁷¹ Z.Mercangöz, *a.g.e.*, s.222

⁷² Z. Mercangöz, *a.g.e.*, s.222

bulunan nişlere ise ahşap kapaklar takılarak dolap şekline dönüştürülmüştür. Apsis çıkıntısı dış cepheden hissedilmemektedir. Daha çok Suriye'deki kiliselerde görülen apsis ve yan odaların doğuda düz bir duvarla sınırlandırılması burada da uygulanmıştır. Yan apsislere bitişik olan *pastoforion* hücreleri ise beşik tonozla örtülüdür. İç ve dış narteksin üzerinde bulunan kadınlar mahfili (*gynakion*) kısmına yapının doğu ve batı kısmında yer alan merdivenlerle çıkılmaktadır.

Kilisenin kuzey giriş kapısının tam karşısına gelen güney nef duvarına, camiye dönüştürülmesi sırasında yörenin taş işçiliğini sergileyen mihrap ve minber yapılmıştır.

Yan neflerdeki büyük pencerelerin pahlılarında birbirine dolanmış yılan-ejderkabartmaları ilgi çekicidir. Orta apsisin yanlarında yer alan yarım sütunların başlıklarındaki haç taşıyan melek ve kuş figürleri yapı camiye çevrildiği sırada siva ile kapatılmıştır.⁷³

Fırfırlı Camii

435 yılında Edessa piskoposu olan Hiba'nın, şehrin doğusunda⁷⁴ inşa ettirdiği "12 Havari Kilisesi" ile ilgili olarak kronik Yazarı Egeria " *..görkemi ve dikkate değer oranları bakımından dünyada bir eşi olmadığını*" vurgulamış yapıyı , " *... çok büyük ve çok güzel yapılmış, gerçekten Allah'ın evi olmaya layık*" diye nitelendirmiştir.⁷⁵ Halk arasında "Fırfırlı Kilise" olarak anılan bu yapı muhtemelen 12 Havari Kilisesi'nin yerine yapılmıştır. Yapının kitabesi olmadığından inşa tarihi bilinmemektedir. Selahaddin Eyyûbi Camisi ile olan üslup benzerliği her iki yapının yaklaşık olarak aynı tarihlerde yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. 1930'lu yıllarda cezaevi olarak kullanılan kilise 1956 yılında camiye çevrilmiştir.⁷⁶

Yapı doğu-batı yönünde uzunlamasına dikdörtgen planlıdır. Üç nefli bazilikanın orta nefi yan neflere göre daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Nefleri ayıran sütunlar birbirinden sivri kemerlerle ayrılmıştır. Orta nef dört kubbeyle, yan nefler ise çapraz tonozlarla örtülmüştür. Orta nefin ortasında bulunan kubbe diğerlerine göre daha gösterişlidir. Daha yüksek olan kubbe kasnağına yüksek sütünceler üzerine oturan 24 pencere açılmıştır. Üst örtü ortada doğrudan sütunlara yanlarda ise duvara gömülmüş örme sütunlara oturmaktadır. Bu sütunlar dışa da yansıyarak cepheyi hareketlendirmişlerdir. Kilisenin apsisi ya da apsisi günümüzde mevcut değildir. Batı cephesinde bulunan giriş kapısı içte yuvarlak kemerli dışta ise sivri kemerlidir.⁷⁷

Yapı, apside dik üç nefli kubbeli bazilikal plandadır. Orta nef dört tromplu kubbe ile yan nefler dörder çapraz tonozla örtülüdür. Yan neflere nazaran daha geniş tutulmuş olan orta nefin girişten itibaren üçüncü kubbesi diğerlerinden daha gösterişlidir. Çok dilimli kaburgalı kubbe kasnağında 24 pencere bulunmaktadır. Kubbe kasnağındaki pencereler, dıştan kaş kemerli bir düzene sahiptir. Yapıdaki kubbe ve tonozlar ortada bazalt taşından yapılmış mukarnas başlıklı yuvarlak sütunlara, yanlarda ise duvara bitişik olarak kesme taştan yapılmış yarım sütunlara otururlar. Yarım sütunlar dış cephede dekorasyon unsuru olarak görülür. Apsis, camiye

⁷³ C. Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Camileri*, Ankara, 1993, s.78

⁷⁴ Bu bilgi Fırfırlı Kilise diye bilinen yapının bugünkü yeriyle örtüşmektedir.

⁷⁵ J.Segal, ege, s.239

⁷⁶ C.Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Camileri*, s.83

⁷⁷ Z.Mercangöz, *a.g.e.*, s.223

dönüştürülme sırasında doldurularak pencereye dönüştürülmüştür. Apsis ve iki yanında yer alan *pastoforion* hücreleri dışardan çıkıntı halindedir.

Batı cephesindeki giriş kapısı içerden küçük bir yarım kubbe ile hareketlendirilirken, dış cepheden üç sıra kalın profilli silmelerle oluşturulmuş kaş kemerli bir düzen içindedir. Malzeme olarak pembe mermer kullanılmıştır. İki kademeli görülen giriş kapıda pembe mermerden yapılmış kaş kemerli kısım özgündür. Kaş kemerli kapının üst kısmında yer alan farklı malzemedan yapılmış ikinci kemer yapının camiye çevrilmesi sırasında eklenmiştir. Kapının üzerinde üç cepheli, üç pencere “şahnişin” cephenin bütününe plastik bir etki yapmaktadır.

Urfa’daki diğer kiliselerde rastladığımız narteks ve kadınlar mahfili (*gynakion*) bölümleri bu yapıda yoktur. Yapı camiye çevrilirken güneydeki pencerelerden biri mihraba dönüştürülmüş, güney duvarındaki yarım taşıyıcı sütunun önüne minber yapılmıştır. Mihrap üzerinde yer alan kitabeden yapının 1956 yılında camiye çevrildiği anlaşılmaktadır. Kilise camiye çevrilmeden önce bir süre cezaevi olarak kullanılmıştır.⁷⁸

Yapının özellikle batı cephesinde ve köşelerde yer alan dilimli payandalar batı cephesinde üç katlı, diğer cephelerde tek katlı plastik öğelerle bitirilmiştir. Cephe dilimli kemerlerle hareketlendirilmiş, aralara palmetlerle biten madalyonlar yerleştirilmiştir. Yapının bütünündeki taş işçiliği dikkat çekicidir.

Değerlendirme

Yukarıdaki bilgi ve tartışmalar ışığında köklü bir uygarlık ve inanç merkezi olarak Urfa’nın dini yapılarında ve geleneklerinde bugün bile bu çok kültürlülüğün ve inanç çeşitliliğinin bileşkelerinin, geleneklerde ve inançlarda etkili olduğunu, gelenek ve ritüellerin yanı sıra inanç mekânlarında da bu etkinin kendini gösterdiğini söylemek mümkündür. Tarihçe ve plastik değerler açısından incelemiş olduğumuz üç yapı da hem mimari konstrüksiyon hem de mimari süsleme açısından bu bileşke noktasında olmanın⁷⁹ getirdiği özellikleri sergilemektedir. Circis Peygamber Camisi ile Selahattin Eyyubi camileri apsis dik bazilikal planlı, Fırfırlı Cami ise kubbeli bazilikal planlıdır. Malzeme, üç yapıda da halk arasında “Havara Taşı” denilen açık renkli kalker taşıdır. Kolay işlenmesi, iklim özelliklerine uygun olması bakımından her dönem tercih edilmiştir. Yapılarda sadece Fırfırlı Cami’nin giriş kapısında mermer malzemeyle karşılaşılacaktır.

Urfa’da yukarıda sözü edilenlerin dışında kilise olarak kullanılmayan ama eski bilinen kiliselerin üzerine yapılan camiler bulunmaktadır. Bunlar arasında Mevlid-i Halil Cami, Ulu Cami, Halil-ür Rahman Cami, Nimetullah Cami ve Rızvaniye Camileri sayılabilir.

Kaynakça

BAYLADI, D. *Dinler Kavşağında Anadolu*, Say Yayınları, İstanbul, 1998

⁷⁸ C.Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Camileri*, s,83

⁷⁹ İncelediğimiz mimari örneklerden ilki olan Circis Peygamber Cami’nin adı ya da Eyüp Makamı’nda yer alan kuyu ile kutsal mendil söylencesindeki kuyu öyküsünün benzerlikleri de bu bileşke noktasının nasıl bir yapı arz ettiğinin açık göstergeleri arasında yer alır.

- CURETON, W., WRIGHT W. *Ancient Syriac Documents Relative to the Earliest Establishment of Christianity in Edessa and the Neighbouring Countries*, 1864
- DEMİRKENT, Işın; "Ortaçağ'da Urfa", *Uygurluklar Kapısı Urfa*, İstanbul, 2002
- DRİJVERS, H.J.W., *Cults and Beliefs in Edessa*, Brill Archive, 1980
- EİSENMAN, Robert, "Thaddeus, Judas Thomas and the conversion of the Osrhoens" *James the Brother of Jesus: The key to Unlocking the Secrets of Early Christianity and the Dead Sea Scrolls*, Viking Penguin, 1997
- HAUPTMANN, Harald, "Urfa-Urby-Edessa" *Uygurluklar Kapısı Urfa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002
- HAYES, E.R, *Urfa Akademisi*, Yaba Yayınları, İstanbul 2002
- HONIGMANN, E."Urfa", *İslam Ansiklopedisi*, C.13, İstanbul, 1986,
- İŞILTAN, Fikret; *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Yayınları, 1960
- _____ "Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış", *GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu*, 1998 Şanlıurfa, Ankara, 2000
- KARAKAŞ, M., *Şanlıurfa Kitabeleri*, Dal Yayınları, Şanlıurfa, 1986
- KÜRKCÜOĞLU, Cihat, *Şanlıurfa Camileri*, ŞURKAV Yayını, Ankara, 1990
- _____ *Şanlıurfa'da Canlanan Tarih (1990-1995)*, ŞURKAV Yayını, Ankara, 1995
- _____ *Şanlıurfa Uygurluğun Doğduğu Şehir*, ŞURKAV Yayını, Ankara, 2002,
- LLOYD, Seton, *Türkiye'nin Tarihi*, Tübitak yayınları, İstanbul, 1997
- MERCANGÖZ, Zeynep, "Şanlıurfa'nın Hıristiyan Geçmişinin Günümüz İnanç Turizmindeki Yeri", *GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu*, 1998 Şanlıurfa, Ankara, 2000
- OSTROGORSKY, G.; *Bizans Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul, 1981
- SEGAL, J. B., *Edessa (Urfa) Kutsanmış Şehir*, (çev. A.Arslan), İstanbul, 2002
- ŞAHİN, İ.; "XVI-XVII. Yüzyıllarda Urfa'nın Demokratik ve Sosyal Durumuna Dair", *GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu*, 1998 Şanlıurfa, Ankara, 2000
- _____ "Osmanlı Klasik Dönemi Urfa'sı", *Uygurluklar Kapısı Urfa*, İstanbul, 2002
- ŞEŞEN, Ramazan, *Salahaddin Devrinde Eyyubi Devleti (H.596-598-M. 1174-1193)*, İstanbul 1983
- UMAR, Bilge, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkılâp Yayınevi, 1999
- WOODS, David, "The Emperor Julian and the Passion of Sergius and Bacchus", *Journal of Early Christian Studies*, no: 5 (1997), s: 335-367, University of College Cork, Cork, İrlanda
- YILDIZ, H.D.; "Abbasiler Devrinde Urfa ve Çevresi", *GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu*, 1998 Şanlıurfa, Ankara, 2000
- url 1: http://www.sanlıurfa.gov.tr/default_B0.aspx?content=210 (2/8/2011)
- url 2: *Edessa* The Catholic Encyclopedia., c:5, R. Appleton Company, <http://www.newadvent.org/cathen/05282a.htm>, (5/8/2011)